

САМИЗДАТЪТ КАТО ЯВЛЕНИЕ НА КОНТРАКУЛТУРАТА В СЪВЕТСКАТА ЕПОХА¹

Йоан Лазарев

Московски художествен академичен театър „Максим Горки“

Иоанн Лазарев. Самиздат как явление контркультуры в советскую эпоху.

Статья предлагает обзорную картину самиздата как ключевого явления контркультуры в годы советской власти. Указаны временные границы и предложена периодизация, а это вопросы, остающиеся дискуссионными в истории литературы. Обозначена типология литературных произведений российского самиздата, при этом уделено внимание и книжной продукции, и периодическим изданиям: например, ленинградским журналам „Синтаксис“, „Оптим“, „37“, „Часы“ или московским „Вече“, „Поиски“ и др. Самиздат являлся основной платформой не только для значимых художественных произведений, но также для правозащитной, религиозной и философской литературы.

Ключевые слова: самиздат, тамиздат, Солженицын, Сахаров, Бродский, ленинградская неподцензурная периодика, московская неподцензурная периодика

Yoan Lazarev. Samizdat as a Phenomenon of Counterculture in the Soviet Age

The article offers an overview of samizdat as a key phenomenon of counterculture in the years of Soviet rule. The time limits have been clarified and periodization has been proposed, and these are still debatable issues of literary history. The typology of the literary production of the Russian samizdat is outlined, paying attention to both the book production and the periodicals, such as the Leningrad magazines Syntax, Optima, 37, Chasy or the Moscow Veche, Poiski and others. Samizdat is a major platform not only for valuable works of art, but also for human rights, religious and philosophical literature.

Key words: samizdat, tamizdat, Solzhenitsyn, Sakharov, Brodskiy, Leningrad uncensored periodicals, Moscow uncensored periodicals

¹ Преводът е направен след редактиране от страна на автора на електронния вариант на статията, публикувана на: <<http://sobolev.franklang.ru/index.php/konets-xx-veka/201-ivan-lazarev-samizdat-kak-yavlenie-kontrkultury-v-sovetskuyu-epokhu>> (30.09.2019). В руския текст авторът е подписан с името Иван Лазарев. – Б. пр.

*Писателъ рукопись посеял,
Но не сумел ее издать.
Она валялась средь Расей
И начала произрастать.*
Н. Глазков

Самиздатът в продължение на няколко десетилетия съветска история беше контракултура, т.е. явление на културата, отричащо ценностите на официалната, доминиращата в държавата култура. Освен това самиздатът бе един от ключовите елементи в живота на онова общество, което не приемаше съветската действителност. Благодарение на самиздата се появи възможност писмено да бъдат изложени независими идеи, мнения и възгледи по злободневни проблеми, както и възможността *свободно* да бъдат реализирани творчески търсения и стремежи. Именно самиздатът формира много ярки литератори, неподкупни „инакомислещи“, правозащитници. Появата на самиздата бе следствие от кризата в идеологията и политиката на държавата в областта на литературата (още по-широко – на културата), както и от идейното укрепостяване на обществото в *следсталинската*² епоха.

Възникването на самиздата като значимо явление на контракултурата е свързано с противоречивия патос на периода на т. нар. „хрущовско размразяване“. Въпреки развенчаването на „култа към личността на Сталин“ съветската идеология не се променя много, но цяла поредица от либерални мерки, в частност освобождаването на множество затворници от сталинския ГУЛАГ, водят до промяна в стила на живот и в самосъзнанието на съветския човек. След сталинските репресии и тоталната обществена несвобода „размразяването“ по времето на Хрущов се превръща в глътка свеж въздух, във възможност хората да се освободят от страха.

Заедно с вкуса на свободата в съзнанието на съветския гражданин започва да се прокрадва и червеят на съмнението. Но привкусът на свободата, определената смелост, провокирана от него, повличат и съмнения в истинността на догмите и постулатите, които изповядва партията и в които десетилетия наред вярва съветският народ. Общество, вярвало толкова дълго на съветската пропаганда, на тоталната неправда, се замисля най-сетне не толкова за *правдата*, колкото за лъжовността на пътя, по който е вървяло до този момент, за това какво се случва в страната наистина. За това прозрение на обществото, за формирането

² Всички курсиви в текста са на автора Й. Л. – Б. пр.

на протестно мислене и възгледи прекрасно е написал в книгата си *И се завръща вятърът... (И възвращається ветер...)*³ Владимир Буковски, съветски дисидент и правозащитник:

Постепенно вие започвате да разбирате, че не всичко е така гладко в живота, както във вестниците. [...] А годините си минават и нищо не се променя и вече възниква съмнението: строим ли го ние този комунизъм? Може пък още да не сме започнали? Нали от 17-а до 22-ра година включително, съвсем ясно е, никаква съветска власт не е имало, имало е гражданска война. След това, до 30-а година, е бил НЕП-ът⁴, а това, както е известно, е било отстъпление. След това до 53-та – култ към личността, а това съвсем не е съветска власт. По-нататък, до 64-та, Хрущов, както се оказва, всичко е правил неправилно – навреме са се усетили, свалили го. Излиза, че едва от 65-а сме започнали правилния живот? Пък и тук трябва да почакаме – може и този да свалят или след смъртта му да обяснят, че всичко е било неправилно. Това нездраво състояние на несигурност бързо се сменя с убеждението за пълна лъжливост на пропагандата.

(Буковски 1978: 53, 55 – 56)

Жаждата за истина ражда желанието и за истинска, свободна от официалната идеология култура – литература, история (като област на знанията за фактите от *миналото*). Хората, въодушевени от атмосферата на „размразяването“, откриват невъзможни до онзи момент теми, теми табуирани, започват по най-естествен начин да вникват във всичко онова, което им се открива, и да разширяват своя кръгозор.

Но нека се върнем към самиздата.

Терминът „самиздат“ се появява вероятно благодарение на московския поет Николай Глазков, който в края на 40-те години на титулния лист на своите саморъчно направени сборници с поезия и проза слага думата „самсебяиздат“ („самсебесииздат“ – б. пр.). Някъде на границата на 60-те години тази дума се трансформира в директна *пародия* на названията на съветските държавни издателства като „Госиздат“⁵,

³ *И възвращається ветер...* е мемоарна книга на един от най-известните съветски дисиденти – писателя Владимир Буковски (1942 – 2019), който прекарва в психиатрични болници за дисиденти, лагери и затвори повече от десет години. След 1976 г. живее в Кеймбридж, Англия, а през 1994 г. се отказва от руското си гражданство. Първото издание на книгата е от 1978 г. и излиза на руски език в издателство „Хроника“ в Ню Йорк. – Б. ред.

⁴ НЕП (НЭП – Новая экономическая политика) – политическа линия в областта на икономиката, въведена от Ленин през 1921 г., която има за цел да стимулира развитието на промишлеността и селското стопанство, изпаднали в тежка следвоенна криза. Отличава се с известна либерализация на частната собственост предимно в сферата на селското стопанство. Сталин отменя НЕП и въвежда централизираното петилетно планиране на икономиката. – Б. ред.

⁵ „Госиздат“ – от „Государственное издательство“ – „държавно издателство“. – Б. пр.

„Политиздат“⁶ и др. под. Така възниква този кратък и остроумен термин *самиздат*.

Владимир Буковски в същата книга *И се завръща вятърът...* определя същността на самиздата по следния начин: „сам съчинявам, сам редактирам, сам цензурирам, сам издавам, сам разпространявам и сам излежавам...“ (Буковски 1978: 126). На свой ред Александър Даниел, изследовател на историята на инакомислието в СССР, един от авторите на *Антология на самиздата. Нецензурираната литература в СССР. 1950 – 1980*, предлага по-академично определение:

Самиздатът е специфичен начин за битуване на обществено значими нецензурирани текстове, състоящ се в това, че тяхното тиражиране става извън авторския контрол в процеса на разпространението им в читателската среда.
(Даниел [http](#))

(Аз привеждам тук далеч не всички съществуващи определения – те са множество.)

Накратко казано, самиздат се наричат както самите текстове, предназначени за печат, но без да минават през цензура, така и неофициалният и затова нелегален начин на издаването и разпространението им.

Възникването и стремителното развитие на самиздата се случва в годините от края на 50-те до средата на 60-те. Затова пък горната граница на съществуването му е доста спорна. Някои изследователи предполагат, че самиздатът престава да съществува още през 70-те години, след като в чужбина се появява т. нар. тамиздат. Това не е съвсем правилно, тъй като през 70-те години далеч не всеки автор има възможност да публикува зад граница в тамиздат – както преди, единствено самиздатът отговаря на потребностите на маргиналните автори да публикуват.

Други пък, обратно, отъждествяват със самиздат нецензурираната литература на „перестройката“ и дори съвременните неофициални печатни издания, което според мен е крайно погрешно, тъй като след „перестройката“ всички забранени в СССР текстове се публикуват, а цензурните бариери вече не съществуват. Освен това през 90-те години се появяват толкова много недържавни издателства, че самиздатът вече просто губи своето значение и престава да бъде единственият начин за публикуване на нецензурирани текстове. По този повод много точно отбелязва Е.⁷ Савенко в своята книга *На пътя към свободата (На пути к свободе)*:

⁶ „Политиздат“ – от „Политическое издательство“ – „политическо издателство“. – Б. пр.

⁷ В оригинала е допусната техническа грешка и е отбелязан инициалът А. Всъщност става въпрос за Елена Савенко – авторка на посочената книга. – Б. ред.

През 1989 г. общият брой на нецензурираните издания в СССР се увеличава повече от три пъти и достига близо 800 заглавия. Класическият самиздат се трансформира в неформален печат.

(Савенко 2008: 7)

Само че този неформален печат не се превръща в такова знаково явление, каквото е самиздатът по време на съветската власт. Казано накратко, аз смятам, че самиздатът остава актуално и значимо явление до „перестройката“, следователно ще го огранича до 1985 – 1986 година.

Прието е самиздатът да се разделя на следните тематични групи: литературен, обществено-политически, правозащитен и религиозен. В жанрово отношение самиздатът е изключително разнообразен, в него има всичко: романи, новели, пиеси, афоризми, има научни изследвания и публицистика, мемоари и частна кореспонденция, декларации и манифести, жалби до прокуратурата и открити протестни писма.

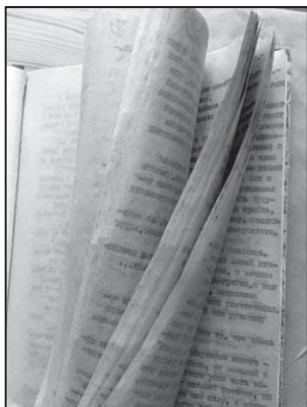
Изследователите освен това разграничават самиздата и по географски признак, определяйки няколко „центъра“, в които се издава нецензурирана литература. Такива центрове са Москва и Ленинград, но съществува и „провинциален“ самиздат, който също не трябва да забравяме.

Да се опитаме сега последователно да разгледаме самата история на самиздата.

Поначало в самиздата от втората половина на 50-те и началото на 60-те години се публикуват предимно стихове, на първо място – на поетите от *Сребърния век* Гумилов, Хлебников, Ахматова, Манделщам, Ходасевич, Вячеслав Иванов, ранния Николай Заболоцки и Б. Пастернак. Причината за появата на самиздатските варианти на книгите на тези автори е добре обяснена от поета Ю. Кублановски, чиито първи сборници също са дело на самиздата:

Самиздатът се появи на границата между 1950 и 1960 година. Тогава започнаха да стигат до широката публика такива имена като Ходасевич, Манделщам, малко по-късно Иванов или отделни произведения на известни автори, например *Поема без герой* (*Поэма без героя*) на Ахматова. Ние бяхме чували тези имена, чували бяхме названията на някои произведения, а книгите им ги нямаше – не можеха никъде да се намерят. Това бяха книги или издадени през *Сребърния век* и станали библиографска рядкост, или просто съхранявани в т.нар. *спецхрани* (специални хранилища – б. пр.) и затова бяха недостъпни за широката публика. Именно тогава, съвсем естествено, започнаха да възникват самиздатските страници: пелор, блед шрифт... три, четири копия се слагаха в пишеща машина „Москва“ или „Ерика“, след това всичко се подвързваше с помощта на перфоратор, – ето това беше самиздатът⁸.

⁸ Тук и в целия текст цитатите на Ю. Кублановски са по интервюто, дадено на автора Й. Лазарев в Париж през 2014 г. – Б. а.

Основният инструментариум на самиздата

В самиздата следователно започват да се появяват не само копия на нецензурирани и съответно непубликувани произведения, но и стихотворения, които се преписват или препечатват от книги, някога издадени, но станали, по думите на Кублановски, „библиографска рядкост“.

Успоредно с поезията от *началото на века* в самиздат се появяват и нецензурирани стихове на съвременните на тогавашния читател автори: Б. Слущки, Б. Корнилов, Б. Окуджава, А. Галич, Б. Чичибабин, Е. Евтушенко, А. Аронов, Б. Ахмадулина и редица други. Малко по-късно в самиздат се публикува поезията на авторите от „лианозовския кръг“ Х. Сапгир, И. Холин, Вс. Некрасов, М. Павлова, В. Бурич, С. Красовицки и много други.

В края на 50-те в самиздат се появяват прозаически произведения. На първо място – това са преводни текстове: *За кого бие камбаната* на Ъ. Хемингуей, *Мрак по пладне* на А. Кьостлер, *Фермата на животните* и *1984* на Дж. Оруел, *Тропик на Рака* на Х. Милър, някои произведения на Кафка, *Писмо до един заложник* на Сент-Екзюпери, Нобеловата лекция на А. Камю.

Що се отнася до родната (т.е. руската – б. пр.) проза, то в края на 50-те години става въпрос за Платонов, Зошченко и разбира се, *Доктор Живаго*⁹ (1958) на Б. Пастернак. Пак тогава се появяват произведения, някога публикувани в СССР, но непреиздавани в продължение на десетилетия – на автори като Пилняк, Замятин, Булгаков и т. н.

С ожесточаването на цензурата към края на 60-те години в самиздат се появяват такива произведения, като *Тежък маршрут* на Евгения

⁹ Посочените заглавия в статията, които са преведени у нас, ги даваме според тяхното българско книжно издание. В скоби посочваме оригиналното заглавие само за книги, все още непознати на българския читател. – Б. ред.

Гинзбург, *София Петровна* на Л. Чуковская¹⁰, *Ново назначение* на А. Бек, *Седемте дни на сътворението (Семь дней творения)* на Вл. Максимов, *Животът и необикновените приключения на войника Иван Чонкин* на Вл. Войнович, *Колимски разкази* на В. Шаламов, философските есета на Гр. Померанц. Романите на А. Солженицин *В първия кръг*, *Ракова болница*, *Архипелаг ГУЛАГ* (първите два тома) също се разпространяват чрез системата на самиздат. А след екстрадирането на писателя от страната в самиздат бива разпространено неговото знаменито възвание „Да живеем не в лъжа“, повлияло много силно на общественото съзнание. Освен това в самиздата от 60-те години се публикуват текстовете на наши (руски – б. пр.) автори, откровено критикуващи сталинизма, например *Открито писмо до писателя И. Еренбург (Открытое письмо писателю И. Эренбургу)* на Ернст Хенри и вероятно една от най-дебелите книги в света – *За съда на историята (К суду истории)* на Рой Медведев, посветена на сталинизма. По повод на обемистите издания в самиздат Ю. Кублановски казва следното:

Най-поразителното – и в това е подвигът на хората, занимаващи се със самиздат, – е, че не само книгите с поезия, издадени в самиздат, се отличаваха със своята обемност, но по-късно започнаха да излизат и обемни прозаически книги. Имаше ентузиаста, които препечатваха нощем *Ракова болница*, *В първия кръг* на Солженицин или други големи произведения, недостъпни за широкия кръг читатели – всичко това също беше самиздат¹¹.

По същото време в самиздат отново се публикуват сборниците *Жалони*¹² (1909), *От дълбините*¹³ (1918), текстове на Бердяев и на други религиозни философи от началото на века.

¹⁰ Българското издание на романа *София Петровна* съществува само в електронен формат (<<https://chitanka.info/text/36074-sofija-petrovna>>, преводач: Богдан Глишев) и в него името на авторката е транскрибирано като Чуковска. – Б. ред.

¹¹ Цитирано по интервю, дадено на автора Й. Лазарев в Париж през 2014 г. – Б. а.

¹² Авторът на статията посочва за година на изданието 1906-а, но вероятно е допусната техническа грешка, тъй като включените в сборника текстове са писани по повод на революцията от 1905 – 1906 година, но самата книга излиза през 1909 г. Сборникът *Жалони (Вехи, 1909)* включва статии на Н. Бердяев, Б. Кистяковски, С. Булгаков, П. Струве, М. Гершензон, С. Франк и А. Изгоев, които с тревожна прозорливост предначертават бъдещия комунистически режим, и това обяснява защо изданието е реабилитирано десетилетия по-късно именно по линия на самиздат. Българският превод на книгата е на Димитър Кирков (София: Летописи, 1992). – Б. ред.

¹³ *От дълбините (Из глубины. Сборник статей о русской революции, 1918)* е сборник, който подобно на *Жалони* съдържа статии на руски философи, сред които са и „веховци“ (с изключение на Б. Кистяковски и М. Гершензон). Освен тях в сборника участват още С. А. Асколков, Вяч. И. Иванов, В. Н. Муравьев, П. И. Новгородцев и И. А. Покровски. – Б. ред.

През 1964 година е арестуван и изпратен на заточение Й. Бродски, през 1966 година е наказателният процес по делото срещу А. Синявски и на Ю. Даниел, през 1968 година съветските войски влизат в Чехословакия. Самиздатските съдебни стенограми от делото срещу Й. Бродски, записите от закрития процес срещу А. Синявски и на Ю. Даниел масово се разпространяват в средата на 60-те години сред интелигенцията. Може да се каже, че именно от този момент в СССР започва да се създава политическият самиздат. Процесът срещу А. Синявски и Ю. Даниел става детонатор на правозащитната дейност в държавата. Важно е, че интелигенцията не мълчи, а напротив, открито изразява своя протест. В защита на осъдените литератори излизат с открито писмо 62 членове на Съюза на писателите на СССР. В бъдеще многобройните възвания и отворените протестни писма стават неразделна част от политическия самиздат.

От ареста и съдебното дело срещу Й. Бродски, от процеса срещу А. Синявски и Ю. Даниел започва дългогодишната остра конфронтация между инакомислещите и съветската власт. Протестите и правозащитната дейност повличат след себе си нови и нови арести и процеси. Възниква своеобразна верижна реакция: протестът на интелигенцията предизвиква санкции от страна на властите, а санкциите на свой ред предизвикват протест и така нататък. Александър Гинзбург¹⁴, основателят на едно от първите самиздатски списания – „Синтаксис“ (1959 – 1960), заради което е арестуван и осъден през 1961 година, подготвя документалния сборник *Бяла книга* по делото срещу Синявски и Даниел. През януари 1967 година отново го арестуват и осъждат на пет години лагер. П. Литвинов в книгата *Процесът на четиримата (Процесс четырёх)* събира материалите от процеса срещу А. Гинзбург и срещу приятеля му Ю. Галансков (основател на самиздатското списание „Феникс“, от което през 1966 година излизат само два броя), който е осъден през 1967 година на седем години лагер и умира в лагерната болница. За съставянето на тази книга П. Литвинов е осъден през 1968 година на пет години заточение... И това продължава с години, с цели десетилетия – чак до „перестройката“. Удивителното е в това, че хората не се предават, не отстъпват, не капитулират, напротив – веднъж тръгнали по пътя на борбата за

¹⁴ Александър Гинзбург (Александр Ильич Гинзбург, 1936 – 2002) – руски журналист и издател, активен участник в правозащитното движение в СССР. В организираното от него самиздатско списание „Синтаксис“ публикуват Б. Окуджава, А. Ахмадулина, Й. Бродски и др. Арестуван е заради участието си в Московската група „Хелзинки“, която се бори за защита на правата на гражданите. Заедно с още четирима политически затворници е разменен срещу двама сътрудници на КГБ, задържани в САЩ. След първоначалния си престой в САЩ се преселва във Франция и работи като сътрудник на антиототалитарния вестник „Русская мысль“, който излиза в Париж. – Б. ред.

истината, те с все по-голямо въодушевление продължават започнатото, крачка по крачка, с цената на сериозни усилия и лишения отвоюват правото на свободен живот, на свободно съществуване.

Делото срещу Й. Бродски, делото на А. Синявски и Ю. Даниел показват, че самиздатът е прекрасен инструмент не само за реализацията на творческата свобода, но и за изразяване на граждански протест.

През 1968 година, след нахлуването на съветските войски в Чехословакия – събитие, потресло опозиционно настроената общественост, централно списание на политическия самиздат става „Хроника текущих событий“ (бълг. „хроника на текущите събития“). Тук се печатат материали за погазване на правата на човека в СССР, за репресирането на „инакомислещите“ и за развитието на дисидентското движение. За по-конкретното съдържание на „Хрониката...“ много точно пише Елена Ю. Скарлигина, авторка на книгата *Нецензурираната култура от 60-те до 80-те години и „третата вълна“ на руската емиграция*: „Само факти, само информация – за новите съдебни процеси, обиски, арести, уволнения от работа, принудителни хоспитализации в психиатрични болници, за условията, в които са държани затворниците“ (Скарлигина 2002).

Първият брой на „Хрониката...“ се появява на 30 април 1968 година, а към края на 1983 г. на Запад в тамиздата вече са публикувани 64 броя. Денят, когато излиза първият брой на „Хрониката...“, може да се приеме за дата на окончателното сформирание на правозащитното движение в СССР. Защото в продължение на 15 години (1968 – 1982) „Хрониката...“ е безспорно фундаментът на това движение. През различните години редактори на „Хроника текущих событий“ са Н. Горбаневская, С. Ковальов, А. Якобсон, И. Габай. Всеки брой представлява тетрадка от 10 – 15 страници, отпечатани на пишеща машина. Издаването и разпространяването на „Хрониката...“ винаги са били свързани с голяма опасност, тъй като намирането ѝ по време на обиските води до арести и *затвор*. Но винаги се срещат смелчаци, които съзнателно избират риска. По отношение на разпространителите на нелегална литература се прилагат въведените през 1966 година във връзка с процеса срещу А. Синявски и Ю. Даниел член 70 и член 190-1 от Наказателния кодекс на РСФСР, които за „антисъветска агитация и пропаганда“, за разпространение на „безспорно лъжливи измислици, опорочаващи съветския строй“, предвиждат до дванадесет години затвор и заточение. С една дума, властите предприемат все по-жестоки наказателни мерки. През 1970 година е създаден специален Пети отдел на КГБ за борба с дисидентското движение, дейността на който значително утежнява

съдбата на антисъветското движение и става причина за принудителната емиграция на много дейци на литературата и изкуствата.

Но въпреки репресивните мерки на властите интелектуалният живот сред опозиционно настроената интелигенция и дисидентското движение не стихват. Най-важните документи, формирали умовете и възгледите по онова време, стават два текста, две концепции, създадени от велики дисиденти. Първият е трактатът на А. Сахаров *Размисли за прогреса, мирното съвместно съществуване и интелектуалната свобода (Размышления о прогрессе, мирном сосуществовании и интеллектуальной свободе)*, втората концепция е на А. Солженицин, която бива изразена в редица статии: *Да възвърнеш дишането и съзнанието (На возврате дыхания и сознания)*, *Разкаянието и самоограничението като категории на националния живот (Раскаяние и самоограничение как категории национальной жизни)*, *Псевдообразование (Образованщина)*. Ю. Кублановски, който е сред последователите на солженицинския светоглед, казва по този повод следното:

Именно в самиздата се формираха двата полюса на нашата обществена мисъл: единият от тях бе полюсът, оглавяван от А. И. Солженицин. Това преди всичко е руската религиозна мисъл, която се опира на наследството на сборника *Жалони*, на наследството на руските философи, които Ленин прогонва от Русия през 1922 година. Ние знаем, че *Жалони* се опитват да направят много за руското самосъзнание, именно след публикуването на тази книга *освободителното* движение започва да се пропуква, това движение, което тласка Русия към революция. За съжаление, този процес не е завършен, *освободителното* движение не рухва и през февруари 1917 година то рецидивира и довежда Русия до катастрофа... Така че ние заедно с литераторите и публицистите, които бяха, условно казано, от кръга на А. И. Солженицин, искахме да извлечем уроци от грешките на руската интелигенция, от грешките, оказали се съдбоносни за Русия. Другият полюс – условно казано, *прозападният*, бе оглавяван от А. Д. Сахаров. Той се опираше по-скоро на наследството на П. Милюков и на други либерални дейци от краевековието на XIX – XX в. Впоследствие вече в нова Русия това противостояние излезе на повърхността и съществува и до днес, но тази борба се заражда и формира именно в самиздата.

Изпреварвайки малко събитията, ще кажа, че статиите на Солженицин заемат централно място в сборника *Изпод канарите (Из-под глыб)*, който отначало нелегално се разпространява в самиздата в СССР, а след екстрадирането на писателя е издаден зад граница (Париж: УМКА-Press, 1974). По думите на Ю. Кублановски „сборникът *Изпод канарите* е пряко продължение на *Жалони*; в него участват Вадим Бо-

рисов, Евгений Барабанов, Феликс Светов и още редица забележителни самиздатски публицисти“.

През 1967 година се провежда IV конгрес на съветските писатели, към който Солженицин се обръща с открито писмо – гневен протест против произвола на съветската цензура. За това писмо Ю. Кублановски пише: „Сред политическите публикации е гениалното писмо на Солженицин до конгреса на писателите, именно от него, струва ми се, започна цялото светогледно раздвижване на нашето общество“.

В самиздата се появява и *Писмо до вождовете на Съветския съюз (Письмо вождям Советского Союза)* на А. Солженицин, преиздадено през 1974 година в Париж. В тази статия А. Солженицин открито и рязко критикува съветската идеология, разобличава нейната несъстоятелност, лъжливост, предрича краха ѝ:

Днес тази идеология само ни омаломощава и връзва ръцете ни. Тя задръства целия живот на обществото, мозъците, речите, радиото, печата – с лъжа, лъжа, лъжа. Защото как може мъртвецът още да се преструва, че е жив, ако не строи кули от лъжи? Всичко е потънало в лъжа, всички го знаят и в личните разговори говорят за това, и се смеят, и се жалват, а в публичните си изказвания лицемерно твърдят онова, „което следва да се каже“, и също така лицемерно и с досада четат и слушат изказванията на другите – колко много обществена енергия се харчи напразно! И вие – разгръщайки вестниците или пускайки телевизора – нима вие самите вярвате поне мъничко в искреността на тези изказвания? Не, отдавна вече не вярвате, сигурен съм.

(Солженицин 1974: 80)

И така, ние виждаме, че литературният и политическият самиздат стават явление, което действително формира светогледа на много съветски хора. Но не само върху светогледа на хората влияе самиздатът – от края на 60-те и началото на 70-те години самиздатът започва реално да оказва въздействие и върху ситуацията в страната, върху санкциите на властите, върху цензурните забрани. Защото именно през тези години системата за разпространение на самиздатските текстове става все по-координирана и ефективна. Копията активно се разпространяват из страната, предават се на Запад. Дейността на сам- и тамиздата дава резултати. Неофициалната, „нелегалната“ култура става активен противник на закостенялата съветска идеология.

Тук е уместно да приведем неголям, но много точен извод, направен от А. Даниел – един от авторите на *Антология на самиздата. Нецензурираната литература в СССР. 50-те – 80-те години*:

От края на 60-те самиздатът е не просто механизъм за разпространение на забранени или полулегални текстове. Той става главен инструмент на „втората култура“, т.е. културата, която не просто се реализира, заобикаляйки цензурните ограничения, а направо игнорира тези ограничения. Говорим вече не за ръкописи, отхвърлени от цензурата, а за ръкописи, изначално непредназначени за цензурата. Хората започват „да пишат в самиздат“, както по-рано „пишат за писателските чекмеджета“. С други думи, самиздатът става социално-културна институция.

(Даниел [http](http://))

Вече споменах, че самиздатските текстове започват активно да излизат зад граница – в тамиздат. „Първият и постоянният човек за връзка“ със Запада, както го нарича авторката на книгата *Нецензурираната култура от 60-те – 80-те години и „третата вълна“ на руската емиграция* – Е. Скарлигина, е Андрей Амалрик (през периода 1966 – 1969 г. той е практически единствен). Чрез него се предават в двете посоки основно документи на правозащитното движение: стенографски записи на съдебни процеси, статии, открити писма и възвания, както и литературни произведения и публицистика. Именно той през 1968 година предава на Запад статията на А. Д. Сахаров *Размисли за прогреса, мирното съвместно съществуване и интелектуалната свобода (Размышления о прогресе, мирном сосуществовании и интеллектуальной свободе)*. В самиздата се разпространява книгата на А. Амалрик *Нежеланото пътуване до Сибир (Нежеланное путешествие в Сибирь)* и есето *Ще просъществува ли Съветският съюз до 1984 година? (Просуществует ли Советский союз до 1984 года?)*, в което авторът предсказва скорошния неизбежен разпад и крах на СССР. Преди 1972 година по каналите на самиздат – тамиздат преминават също *Моите показания (Мои показания)* на Анатолий Марченко – документално свидетелство на обикновения работник, попаднал в мордовските лагери¹⁵ заради правозащитната си дейност, на повестта на Л. Чуковская, *Всичко тече... (Всё течёт...)* на В. Гросман, *Москва – Петушки* на В. Ерофеев, романите на А. Солженицин *В първия кръг*, *Ракова болница*, *Седемте дни на сътворението* на В. Максимов, стиховете на Й. Бродски, на Н. Горбаневская – т.е. най-ярките и знакови произведения от онова време.

Трябва да кажем, че в самиздат се печатат не само автори, ориентирани към европейските идеали и ценности и виждащи развитието на страната в нейната европеизация, но е съществувала цяла поредица от самиздатски списания, в които публикуват автори като И. Шафаре-

¹⁵ Автономната съветска република Мордовия е известна с множеството концентрационни лагери, предназначени за политически затворници. – Б. ред.

вич¹⁶, Вл. Осипов¹⁷ и т. н. Тези автори се придържат към почвеническите¹⁸ възгледи, опират се на националното наследство и традиции. В самиздат също така активно се разпространяват богословски съчинения на руските философи от началото на века, различни християнски списания, както и съчиненията на отец Александър Мен (пищещ тогава с псевдонима И. Светлов). Така че към края на 70-те години освен литературния и политическия се появява така нареченият религиозен самиздат, който събужда в средите на интелигенцията жив интерес към православната вяра и силно повлиява върху светогледа на много хора.

Между 70-те и 80-те години – в периода на агония на брежневския режим, репресивните мерки по отношение на хората, занимаващи се със самиздат, рязко се засилват. Броят на обиските, свързани с изземането на забранена литература, се увеличава. Настъплението по отношение на самиздата се случва не само в двете столици, но и в цялата страна. Зачестяват арестите на самиздатски публицисти и правозащитници. Но репресиите са безсилни пред стремежа на обществото към правдата, към свободната информация, към знанията. Днес този безкористен стремеж към истината, тази искрена вяра в правотата на делото поразява най-много от всичко. Сега е трудно да разберем как хората, живеещи бедно, обитаващи *комуналките*, нямащи нищо, са притежавали такава несъкрушима сила на духа. Навярно именно тя им е позволила да оцелеят в онези сурови условия. Без никакво съмнение именно тази сила на духа е изиграла своята роля в разрушаването на овехтялата марксистко-ленинска държавност.

Сега да се обърнем към списанията и алманасите на самиздата.

Макар че първото самиздатско списание, появило се в СССР, е ленинградският „Голубой бутон“ (бълг. „лазурносиня пъпка на цвете“), чийто единствен ръкописен брой е издаден през ноември 1955 година от студентите във Филологическия факултет на ЛГУ (Ленинградския държавен университет), действително за първо пълноценно самиздатско списание с основание се смята „Синтаксис“ на А. Гинзбург. В него са публикувани стихотворения на Б. Ахмадулина, Е. Рейн, А. Кушнер,

¹⁶ Игор Р. Шафаревич (1923 – 2017) – известен руски математик и автор на проникновени публицистични статии, в които анализира съвременната политическа ситуация в СССР и се обявява против политическите репресии и в защита на православната църква. – Б. ред.

¹⁷ Владимир Н. Осипов (1938) – руски публицист дисидент, привърженик на монархизма и защитник на православната църква. – Б. ред.

¹⁸ Почвеничеството е обществено движение в Русия от втората половина на XIX в., което противопоставя ценностите на родното на западния манталитет и цивилизация. – Б. ред.

Б. Окуджава – на поети, които тогава едва започват творческия си път и правят първите си стъпки на литературното поприще. Ето защо може да се каже, че именно на А. Гинзбург ние дължим появата на тези забележителни автори. Третия брой на „Синтаксис“ Гинзбург изцяло посвещава на ленинградската нецензурирана поезия. Публикувани са стихотворенията на десет ленинградски поети, сред които е и още неизвестният в онези години Й. Бродски. Повечето автори в „Синтаксис“ придобиват в бъдеще известност, което свидетелства за безусловната редакторска интуиция на А. Гинзбург. Общо през 1959 – 1960 година излизат три броя на списанието, след което А. Гинзбург е арестуван и изпратен в лагер.

През 1960 – 1962 година в Ленинград излизат пет броя на машинописното списание „Оптима“, чиито редактори са Е. Шнайдерман, К. Горев, Л. Михайлов. Названието на списанието съответства на марката пишещи машини „Оптима“ и се декодира като „Оптимистични майстори“. В „Оптима“ се печатат стиховете на Н. Рубцов – тогава все още начинаещ поет, публикуват се критически статии и проза.

В началото на 1976 година в Ленинград излиза първият брой на литературно-религиозно-философското списание „37“ (1976 – 1981), което е наречено така по номера на апартамента на редактора му Виктор Кривулин и разбира се, в памет на всички руски трагедии, свързани с това число¹⁹. Общо излизат 21 броя с обем от 90 до 350 машинописни страници. Отначало списанието представлява ежемесечно литературно и философско издание, а след това то започва да повдига въпроси, отнасящи се до културата и богословието.

В списание „37“ редовно се появяват преводи на чуждестранни философски текстове. Тук са публикувани *Очерк за теорията на народонаселението* на Р. Малтус, *Езикът* на Мартин Хайдегер. Тук се печатат и статии на Борис Гройс (в самиздата той използва псевдонимите И. Суицидов, Б. Иноземцев). Именно в „37“ започват да се срещат имената на Жак Дерида, Жил Делюз и на други „нови философи“. Списанието е сред първите, които заговарят за „постмодернизма“ като за нов етап в съвременното изкуство и култура. Но постоянният натиск от страна на КГБ води дотам, че през 1981 година то преустановява съществуването си.

През 1976 година Борис Иванов издава в Ленинград първия брой на списание „Часы“²⁰ (бълг. „часовник“), просъществувало до 1990 година. Списанието излиза редовно – шест броя за година в обем от 250 – 300

¹⁹ Числото 37 отвежда например към 1937 година, която се е превърнала в символ на Големия терор. Тогава се провеждат масови арести и екзекуции. – Б. ред.

²⁰ Названието на списанието означава спазване на строга периодичност – шест броя на година. Архивът на списанието е достъпен на <<http://samizdat.wiki/>>. – Б. ред.

машинописни страници. Общо излизат 80 броя и 22 тома литературни приложения към списанието. В „Часы“ се появяват общо произведенията на повече от 600 автори. По своята структура „Часы“ е наистина „дебело“ списание. В историята на нецензурирания печат то е уникално явление: нито едно от самиздатските списания не е публикувало толкова голям обем материали. Списанието има множество най-различни раздели, които с всеки нов брой стават все повече. През годините, когато съществува списание „Часы“, в него, както подчертава Б. Иванов, са публикувани почти всички независими поети и прозаисти от Ленинград. Но се печатат и московски автори: Алексей Паршчиков, Евгений Харитонов, Лев Рубинщейн, Дмитрий Пригов, Юрий Кублановски, Бахит Кенжеев, Едуард Лимонов, Олга Седакова, Григорий Померанц. Превеждат се произведения на А. Арто, К. Барт, С. Бекет, М. Бубер, Е. Хусерл, А. Камю, А. Кьостлер, Ж.-П. Сартър, К. Лоренц, Е. Муние и други.

Третото ленинградско нецензурирано списание е „Обводный канал“²¹ (българ. „околовръстен канал“), излизало от 1981 до 1991 година (общо са издадени 18 броя). Ориентацията на това списание е свързана преди всичко със славянофилските неопочвенически настроения. На страниците на „Обводный канал“ се появяват същите автори, които публикуват и в списанията „Часы“ и „37“. Неразрешимите противоречия между редакторите К. Бутирин и С. Стратановски²² в крайна сметка водят до прекъсване на сътрудничеството им и до спиране на изданието.

В Москва център на руското национално, неопочвеническо направление през 1971 – 1974 г. става списание „Вече“. Негов редактор е Владимир Осипов – историк по образование, издател на едно от най-ранните самиздатски списания „Бумеранг“ (единственият му брой излиза през 1960 година). През 1961 година В. Осипов е арестуван за „антисъветска пропаганда“ заедно с журналиста Едуард Кузнецов и поета Иля Бокщайн и излежава седем години в мордовските лагери. Десет години след първия арест той продължава да издава списание „Вече“ като „руско патриотично списание“. Девет броя на това списание, редактирани от В. Осипов, осветляват проблеми на руския национален живот, историята на културата и религията. Но възгледите на Осипов не срещат сериозна подкрепа нито сред авторите, нито дори сред сътрудниците на списание-

²¹ „Обводный канал“ – в статията на Й. Лазарев, както и в други източници, заглавието на това самиздатско списание се изписва като „Обводной“. Така е например и в едноименното стихотворение на Заболоcki. Има разлика и в последната година на изданието – най-често се посочва 1993 г., а не 1991 г. – Б. ред.

²² Стихотворения на Сергей Стратановски са представени в настоящия брой на списанието на стр. 197 – 199. – Б. ред.

то, които са доста по-категорични. В деветия брой В. Осипов публикува заявление, че се отказва от задълженията на редактор и прекратява издаването на списанието. След това Осипов започва да издава православно-то списание „Земля“ (бълг. „земя“), но докато работи над втория брой, в края на 1974 година отново е арестуван. В защита на В. Осипов е публикувано открито писмо, подписано от много правозащитници. Осипов е подкрепен и от академик А. Д. Сахаров, независимо че последният е далече от неговите почвенически възгледи.

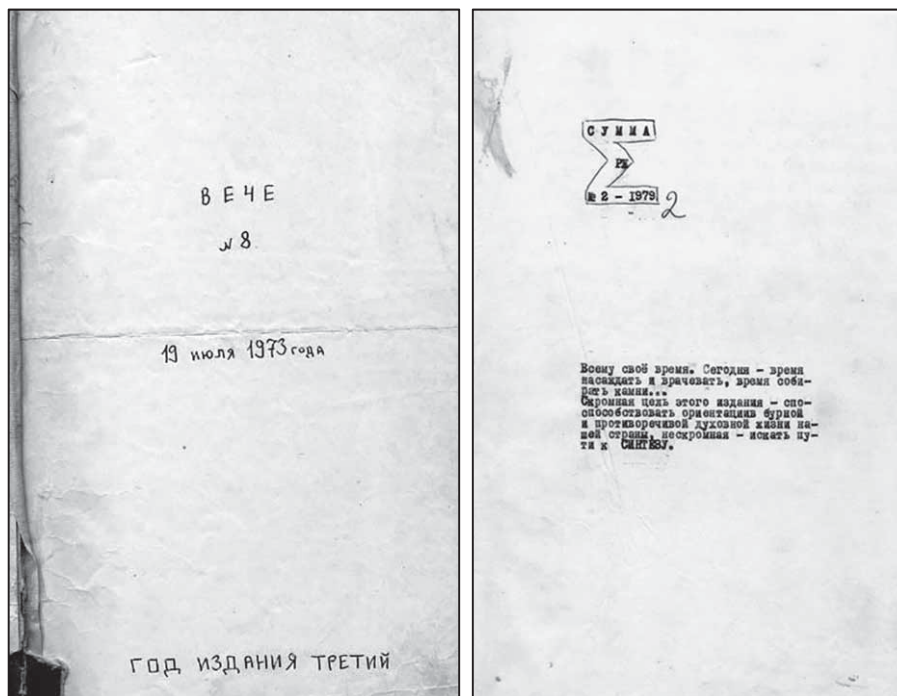
Владимир Осипов е осъден на осем години лагер със строг режим. След ареста му с издаването на национално-православното списание се захваща писателят Леонид Бородин, един от авторите на „Вече“, който по онова време вече е излежал шест години в лагер със строг режим за участието си в ленинградската тайна организация „Всеруски социал-християнски съюз за освобождение на народите“ („Всероссийский социал-христианский союз освобождения народов“). Л. Бородин започва да издава „Московский сборник“, но през април 1975 година, след конфискацията на третия брой, това списание преустановява съществуването си. Оттогава Л. Бородин започва да праща своите художествени произведения в тамиздат и да публикува в Западна Германия в списанията „Грани“ (бълг. „фасети“) и „Посев“. През 1982 година Л. Бородин отново е арестуван и осъден на десет години затвор и пет години заточение, но бива предсрочно освободен през 1987 година.

През май 1978 година в Москва започва да излиза самиздатското списание „Поиски“ (бълг. „дирения“), чийто водещ автор е известният философ и културолог Г. Померанц. До януари 1979 година излизат пет броя на списанието. Това е преди всичко обществено-политическо издание, свързано с правозащитното дисидентско движение, но в него се разглеждат освен това и чисто философски въпроси и проблеми.

В края на седемдесетте години особено място в ленинградския самиздат заема списание „Сумма“ (1979 – 1982 г., главен редактор е С. Ю. Маслов). Създателите му си поставят за цел издаването, рецензирането и популяризирането на сам- и тамиздатската нецензурирана литература, разпространявана в СССР. Списанието публикува отзиви, рецензии, обзори както за отделни книги, статии, изказвания, така и за нецензурираните списания. Общо излизат 8 броя (№ 5/6 и 7/8 са двойни). Списанието се печата в ограничен тираж (не повече от 20 – 30 екземпляра), разпространява се в Ленинград и Москва, както и в някои други градове на СССР. Списанието „Сумма“ е замислено като своеобразен пътеводител на самиздат, но то преследва и друга, чисто историческа цел: да събере и да съхрани текстовете, повлияли върху форми-

рането на възгледите на образованата част от поколението на 70-те и 80-те години. Списанието не крие своето съучастие в правозащитното движение. Издаването му е прекратено след гибелта на Маслов в катастрофа през лятото на 1982 година. „Сумма“ остава единственото реферативно издание в историята на съветския самиздат.

Тук следва да отбележим високото интелектуално ниво както на списание „Сумма“, така и на другите ленинградски самиздатски списания, които се отличават с особена прецизност на научния си апарат.

Самиздатските ленинградски списания „Вече“ и „Сумма“

По-късно, в началото на 80-те години, към вече назованите „дебели“ списания на ленинградския самиздат се добавят „Северная почта“, „Метродар“, „Северная Пальмира“, „Диалоги“. Разбира се, всички тези списания имат твърде малък тираж и се разпространяват само в много тесен кръг от съмишленици.

През 1979 година в Москва се разразява голям политически скандал, свързан с нецензурирания алманах „МетроПоль“, издаден машинописно в 12 екземпляра и в необичаен формат – А2. Сред 23-мата автори са Б. Ахмадулина, А. Вознесенски, В. Аксьонов, В. Висоцки,

Е. Рейн, Ф. Искандер, Г. Сапгир, Ю. Кублановски, А. Битов, Ю. Алешковски, С. Липкин, И. Лиснянская, Ф. Горенщейн и други. Оформители на алманаха са художниците Б. Месерер и Д. Боровски. Трябва да отбележим, че публикуваните в „МетрОполь“ произведения почти не засягат политически проблеми. Участниците в алманаха много повече се вълнуват от търсенето на нови художествени форми. Но именно тези нови форми и свързаното с тях обръщане към „нежелателна“ тематика (например религиозна), използването на ненормативна лексика, откровеността на стила и съдържанието, гротесковите ситуации, прекомерната ироничност, както и намерението на съставителите да избегнат цензурата, се възприемат като предизвикателство към съществуващата държавна система, което води до остра критика от страна на литературните началници. След това са наложени редица наказателни санкции. Съставителите на алманаха – Евгений Попов и Виктор Ерофеев, които наскоро са били приети в Съюза на писателите, са изключени от него. Несъгласните с това решение И. Лиснянская и С. Липкин в знак на протест напускат тази организация. Повечето автори попадат под негласна забрана и до самата „перестройка“ не се появяват в официалния печат.

Но скандалът не приключва с това. На 23 януари 1979 година радиостанция „Гласът на Америка“ съобщава, че един екземпляр на „МетрОполь“ е изпратен в САЩ и скоро ще бъде издаден. Речено – сторено. Екземплярът спешно е тиражиран от американското издателство „Ардис“ и е издаден във вид на репринт. Това събитие предизвиква широк резонанс сред самите автори на алманаха: мнозина от тях не искат да се конфронтират със съветското началство, тъй като благосъстоянието им изцяло зависи от чиновниците работодатели.

Печалната история на алманаха „МетрОполь“ свидетелства за това, че всяко отстъпление от идеологическите и естетическите норми, приети в съветската литература, се възприемат „горе“ критически и водят до неизбежни наказателни санкции.

Заедно с това в края на 70-те и началото на 80-те години властта реално усеща натиска на нецензурираната култура, нейните мащаби и сила, все по-разширяващите се контакти със Запада. В началото на 80-те години КГБ все още се опитва да върне ситуацията в старото русло, но не постига значим успех. Показателен в това отношение е създаденият в Ленинград с подкрепата на Съюза на писателите литературен „Клуб-81“, първото в страната независимо културно обединение, в което влизат не само поети и прозаисти, но и критици, представители на театралната интелигенция, музиканти. Клубът организира срещи на неофи-

циалните литератори с аудиторията. Това са предимно автори, публикували в самиздат, а някои – и в тамиздат. С други думи, авторите, които преди това са в литературна „нелегалност“, започват да се завръщат в легалната литературна среда. Вероятно целта, към която поколения литератори от самиздата десетилетия наред се стремят, е отчасти постигната: потокът на самиздат и тамиздат започва да се изчерпва и даже се появяват възможности за публикуване в официални издания (например в издателство „Съветски писател“ през 1985 година излиза сборникът *Кръг*, включващ произведения на представители на ленинградската „втора култура“). Все пак като цяло литературният ъндърграунд запазва своята независимост и творческа опозиционност.

„Клуб-81“ не измества самиздатските издания, както е било замислено от властите, и неговите членове продължават да издават машинописни списания. Секцията на преводачите започва да издава съдържателното списание „Предлог“ (излиза през 1984 – 1989 година, редактор – Сергей Хренов). Предназначението на списанието е да запознае читателите с последните тенденции в западноевропейските литератури.

От януари 1985 година започва да излиза „Митин журнал“ (български „журналът на Митя“), съставител и главен редактор на който е Дмитрий Волчек. Списанието сменя самиздатското списание „Молчание“, което Волчек издава в Ленинград от втората половина на 1982 година. През първите няколко години от своето съществуване списанието излиза шест пъти в годината, обемът на всеки брой достига 400 машинописни страници, тиражът е между 20 и 50 екземпляра. По думите на Волчек „Митин журнал“ е „замислен като издание, предназначено за много тесен кръг ценители на нетрадиционната литература“. Но скоро се оказва, че кръгът на читателите, проявяващи интерес към „новата“ литература, е значително по-широк. „Митин журнал“ се ориентира към новаторски, авангардистки текстове, които не се вписват в рамките на официалната съветска литература, и за разлика от другите самиздатски проекти се обръща към по-младата аудитория.

През 1986 година Борис Иванов, освен че издава списание „Часы“, полага началото и на сатиричното списание „Красный щедринец“ (български „червеният щедринец“²³), осмиващо в различни жанрове лъжливостта и лицемерието на съветската идеология, демагогията на властите, произвола на бюрокрацията, съветския еснаф и т.н.

Важен източник за изучаване на неофициалната литература от съветския период, възникнал първоначално в рамките на самиздата, става анто-

²³ Щедринец – последовател на Михаил Салтиков-Щедрин (1826 – 1889) – руски писател сатирик, журналист, държавен чиновник. – Б. пр.

логията на К. Кузмински *Край синята лагуна (У Голубой Лагуны)* – към днешна дата това е най-пълната сбирка на руска неоавангардна, експериментална поезия от края на 50-те до началото на 80-те години. *Край синята лагуна* е поредица от девет тома с илюстрации в албумен формат (по 800 – 900 страници всеки), съдържащи огромно количество информация.

В края на 80-те години нецензурираните текстове на самиздата попадат на страниците на официалните издания. Политическата ситуация в страната се променя и потребността от самиздат изчезва. През 1990 година е приет закон за печата, който отменя идеологическата цензура и практически всеки текст може да бъде свободно публикуван и тиражиран. Приключва съветската епоха – приключва и самиздатът.

Правейки равносметка, можем с увереност да кажем, че самиздатът е уникално културно-политическо явление. Възникнал като отговор на цензурните забрани, самиздатът става проводник на свободното слово, на свободното себеизразяване. В условията на система със строг тотален контрол и идеологически натиск това се оказва на практика единствената реална възможност за изразяване на критически нагласи и на протест. Но да смятаме, че самиздатът е преди всичко фактор, свързан с политическата борба, е погрешно. Функциите на нецензурираната литература са много по-разнообразни.

През втората половина на ХХ век самиздатът става реална алтернатива на официалната съветска литература. С негова помощ се разпространяват идеи, които са в разрез с господстващите идеологически и естетически норми.

Освен това самиздатът благоприятства реализацията на потискания от цензурата творчески потенциал, дава възможност за самореализация, за себеразкриване.

И накрая – една от най-важните функции на самиздата е социалното просвещение. Самиздатът „формира умовете“, пробужда към размисъл, разклаща държавната система отвътре, подготвяйки почвата за демократични преобразования.

Ще завърша с думите на Ю. Кублановски: „Самиздатът е феномен на руската култура, просъществувал четвърт век и направил много в разораването на безпросветната съветска идеология“.

Превод от руски: **Илонка Георгиева**

ЛИТЕРАТУРА

- Буковски 1978:** Буковский, Вл. *«И возвращается ветер...»*. [Bukovskiy, Vl. „I vozvrashchaetsya veter...“] Нью-Йорк: Хроника, 1978, <<http://www.vehi.net/samizdat/bukovsky.html>>.
- Даниел http:** Даниэль, А. Ю. *Истоки и смысл советского Самиздата*. Интервью. [Daniel', A. Yu. Istoki i smysl sovetskogo Samizdata. Interv'yu.], <http://antology.igrunov.ru/a_daniel.html>.
- Долинин 2000:** Долинин, В. Неподцензурная литература и неподцензурная печать. [Dolinin, V. Nepodtsenzurnaya literatura i nepodtsenzurnaya pechat'.] // *История ленинградской неподцензурной литературы 1950 – 1980 года*. Ред. Б. И. Иванов, Сост. Б. И. Иванов, Б. А. Рогинский. СПб.: Деан, 2000, 10 – 16.
- Иванов 2013:** Иванов, Б. Самиздат – как инкубатор свободного слова. [Ivanov, B. Samizdat – как inkubator svobodnogo slova.] // *Вторая культура. Неофициальная поэзия Ленинграда в 1970 – 1980-е годы*. Материалы международной конференции (Женева, 1 – 3 марта 2012 г.). Составление и научная редакция Жан-Филипп Жаккар, Виолен Фридли, Йенс Херльт. СПб.: Росток, 2013, 75 – 93.
- Игрунов, Барбакадзе 2005:** Игрунов, В. В., М. Ш. Барбакадзе. *Антология Самиздата. Неподцензурная литература в СССР. 1950 – 1980-е*. Том 1. [Igrunov, V., M. Sh. Barbakadze. Antologiya Samizdata. Nepodtsenzurnaya literatura v SSSR. 1950 – 1980-e. Tom 1.] Москва: МИГПИ, 2005.
- Савенко 2008:** Савенко, Елена. *На пути к свободе слова. Очерки истории самиздата Сибири*. [Savenko, E. Na puti k svobode slova. Ocherki istorii samizdata Sibiri.] Новосибирск: Государственная публичная научно-техническая библиотека Сибирского отделения Российской академии наук, 2008.
- Скарлыгина 2002:** Скарлыгина, Е. *Неподцензурная культура 1960 – 1980 годов и «третья волна» русской эмиграции*. [Skarlygina, E. Nepodtsenzurnaya kul'tura 1960 – 1980 godov i „tret'ya volna“ russkoy emigratsii.] Москва: Ф-т журналистики МГУ, 2002.
- Солженицын 1974:** Солженицын, А. *Письмо вождям Советского союза*. [Solzhenitsyn, A. Pis'mo vozhdyam Sovetskogo soyuza.] Париж, YMCA-Press, 1974.